

ВИЗНАННЯ ШЛЮБУ НЕДІЙСНИМ І ВИЗНАННЯ ШЛЮБУ НЕУКЛАДЕНИМ ЗА СК УКРАЇНИ

Труба В. І.

Сучасне сімейне законодавство передбачає можливість визнання шлюбу недійсним і визнання шлюбу неукладеним. Це дві самостійні категорії сімейного права, які потребують детального аналізу з метою визначення їх правової природи, а саме визначення характерних ознак, умов застосування, теоретичного визначення, практичного значення наслідків визнання шлюбу недійсним та визнання шлюбу неукладеним, що й є метою цієї статті.

Історично склалося так, що правовідповідним визнається шлюб, який відповідає визначеним умовам законодавства. У разі невідповідності укладення шлюбу визначеним законодавством умовам шлюб може бути визнано недійсним, а також неукладеним.

У різні історичні періоди існування нашої держави законодавство по-різному врегульовувало питання правовідповідності шлюбу. Так друга книга прийнятого але не діючого Сімейного кодексу України 1919 р. (Кодексу законів про акти цивільного стану, про сім'ю і опіку УСРР), урегульовуючи умови вступу в шлюб, водночас передба-

чала визнання в судовому порядку шлюбу недійсним у разі порушення умов його укладення (ст. ст. 68-76) [1, 53].

Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану 1926 р. [2], на думку Г.К. Матвеева, врегульовував недійсність шлюбу [3, 35]. Глава 3 р. 3 цього кодексу мала назву "Неважність шлюбу" (у подальших редакціях кодексу - "Недійсність шлюбу") і містила правила щодо визнання шлюбу недійсним, а також перелік винятків з них. Передбачалося, що шлюб міг бути визнаний недійсним виключно постановою суду й лише у випадках, чітко зазначених законом. Підставами визнання шлюбу недійсним було укладення його з недодержанням умов, передбачених цим кодексом. Винятки з правил про визнання шлюбу недійсним при недотриманні правил про досягнення шлюбного віку існували тільки для тих, хто на момент розгляду судом питання про недійсність шлюбу досяг шлюбного віку, а також для тих осіб, коли наслідком шлюбу стало народження дитини або завагітнення дружини (ст. ст. 113-116). Тогочасне регулювання шлюбу в Українській рес-

© В.І. Труба, 2011

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ
ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС**

публіці науковцями оцінювалося як більш послідовне й таке, що якнайкраще сприяє впорядкуванню шлюбних відносин порівняно зі СК РРФСР 1926 р. В останньому йшлося тільки про умови укладення шлюбу й нічого не зазначалося про визнання шлюбу недійсним, була тільки загальна вказівка на те, що записи, занесені в книги ЗАГСу, можуть бути оспорені зацікавленими особами в судовому порядку (ст. 116 Кодексу РРФСР). "Це призводило на практиці до того, що порушення, наприклад, такої "умови реєстрації шлюбу", як неперебування в іншому шлюбі, могло в подальшому тягнути за собою лише анулювання реєстрації шлюбу, але не перешкоджало визнанню фактичних шлюбних відносин, які тягли за собою ті ж правові наслідки, що й зареєстрований шлюб. І в цьому проявлялася певна недосконалість СК РРФСР 1926 р." [3, 35].

У статтях 108-112 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану 1926 р. вказувалися підстави, за яких шлюби визнавалися недійсними:

1) шлюби, укладені з особами, які не досягли шлюбного віку (за винятком указаних випадків: якщо сторони до моменту розгляду справи в суді досягли шлюбного віку або коли внаслідок шлюбу народилася дитина чи завагітніла жінка);

2) шлюби, укладені з особами психічнохворими або недоумкуватими або тими, які тимчасово перебувають у такому стані, які не можуть розуміти значення своїх вчинків;

3) шлюби, в яких хоча б один з подружжя перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;

4) шлюби між родичами прямого споріднення;

5) шлюби, укладені з іноземцями (ця підстава додавалася в 1947 р.).

16 вересня 1949 р. було прийнято Постанову пленуму Верховного Суду СРСР "Про судову практику по справах про розірвання шлюбу", ст. 11 якої визначила таку підставу недійсності шлюбу, як укладення фіктивного шлюбу, тобто шлюбу без наміру встановити між сторонами права й обов'язки подружжя [4, 168].

У подальшому положення про фіктивний шлюб були розвинені в Основах законодавства СРСР про шлюб та сім'ю 1968 р. [5] та прийнятих на їх основі сімейних кодексів союзних республік, в Україні - у Кодексі законів про шлюб та сім'ю УРСР 1969 р. [6]. Стаття 15 названих основ встановлювала, що шлюб може бути визнаний недійсним у разі порушення умов, установлених у ст. 10 цих основ, а також у випадках реєстрації шлюбу без наміру створити сім'ю (фіктивний шлюб). Наслідки визнання шлюбу недійсним встановлювались законодавством союзних республік. Так відповідно до ст. 49 КпШС УРСР 1969 р., наслідком визнання шлюбу недійсним було припинення всіх прав і обов'язків, що виникли раніше й передбачені законом для осіб, які перебувають у шлюбі. За особою, яка не знала й не повинна була знати про перешкоди до укладення шлюбу, суд міг визнати право на майно, нажите за час недійсного шлюбу. Особа, яка не знала й не повинна була знати про перешкоди до укладення шлюбу, у разі, якщо вона потребувала матеріальної допомоги, мала право на одержання утримання, але за умови, що непрацездатність її виникла за час шлюбу, визнаного недійсним. На прохання особи, яка не знала й не повинна була знати про перешкоди до укладення шлюбу, суд міг залишити їй призище, одержане при вступі у шлюб, який у подальшому було визнано недійсним.

Із прийняттям 10 січня 2002 р. Сімейного кодексу України відбулися зміни в правовому регулюванні визнання шлюбу недійсним. По-перше, значно збільшився перелік підстав, за яких шлюб може бути визнано недійсним, по-друге, законодавство виділяє обставини, за яких шлюб може визнаватися судом недійсним і обставини, за якими шлюб беззаперечно визнається недійсним в адміністративному порядку шляхом анулювання актового запису про шлюб. Так відповідно до ч. 1, 2 ст. 40 СК України, за рішенням суду шлюб визнається недійсним:

1) якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка;

2) якщо він був укладений ними без наміру створення сім'ї та набуття прав і обов'язків подружжя.

Водночас, відповідно до ч. 3 цієї статті шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

Відповідно до ч. 1 ст. 41 СК України шлюб може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований:

1) між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною, якщо усиновлення не було скасовано;

2) між двоюрідними братом і сестрою; між тіткою, дядьком і племінником, племінницею;

3) з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків;

4) з особою, яка не досягла шлюбного віку й якій не було надано право на шлюб.

При вирішенні справи про визнання шлюбу недійсним суд бере до уваги: наскільки цим шлюбом порушені права й інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення. Шлюб не може бути визнаний недійсним у разі вагітності дружини або народження дитини в осіб, зазначених пп. 1, 2, 4 ч. 1 цієї статті, або якщо той, хто не досяг шлюбного віку, досяг його або йому було надано право на шлюб. Отже, і ці підстави для визнання шлюбу недійсним не є беззаперечними.

Як бачимо, важко назвати умови визнання шлюбу недійсним, зазначені в ч.ч. 1, 2 ст. 40 і ч. 1 ст. 41 СК України, беззаперечними, оскільки обидві норми передбачають можливість здійснення санації шлюбу, тобто визнання шлюбу, укладеного з порушенням вимог закону, правовідповідним. Зважаючи на це, очевидно, що юридично шлюб існує до набрання чинності судовим рішенням про визнання шлюбу недійсним з відповідних підстав. У разі ж визнання шлюбу недійсним слід вважати, що в такому шлюбі не було створено сім'ї.

Позасудовий порядок визнання шлюбу недійсним настає при вчиненні сторонами при укладенні шлюбу таких істотних порушень умов вступу в шлюб, у силу яких він вважається недійсним і без рішення суду (ст. 39 СК), зокрема, у разі реєстрації шлюбу з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі; між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою; особою, яка до того була визнана недієздатною. У вказаних випадках за заявою зацікавленої сторони орган РАЦС анулює актовий запис про шлюб. При цьому немає значення тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, вагітності дружини або народження дитини й взагалі - чи

Проблеми цивільного та господарського права

складалася сім'я в такому шлюбі. Однак тут виникає багато питань морально-правового характеру. Наприклад, як бути, коли в такому шлюбі народилися або мають народитися діти? Недійсність шлюбу не може ставити поза законом правовідносини між батьками і дітьми, іншими родичами тощо. Крім цього, не можна не зважати на те, що може відбутися поновлення цивільної дієздатності особи, яка була визнана недієздатною, а отже, відпаде необхідність для визнання шлюбу недійсним.

Новелою СК є те, що вперше в ньому передбачена можливість визнання шлюбу неукладеним (ст. 48). Зміст цієї категорії полягає в тому, що шлюб, зареєстрований у відсутності нареченої і (або) нареченого, не має законної сили. Зауважимо, що попереднє законодавство України, відносячи до умов укладення шлюбу обов'язкову особисту присутність наречених при реєстрації шлюбу, вкладало в це інше значення. Інше, ніж неможливість вважати шлюб неукладеним, у цьому вбачали й науковці. Більшість з них вважала обов'язкову особисту присутність наречених при реєстрації шлюбу запорукою вільного волевиявлення на шлюб [7, 73; 8, 67-68]. На нашу думку, і сьогодні особисте подання заяви про реєстрацію шлюбу або подання нотаріально завіреної заяви через представника, а тим більше обов'язкова присутність нареченої й нареченого на момент реєстрації їх шлюбу й заборона реєстрації шлюбу через представника є гарантією дотримання принципу добровільності укладення шлюбу, дає можливість співробітникам органу державної реєстрації встановити особи сторін, які реєструють шлюб. Хоча, зауважимо, у радянській літературі висловлювалися й інші позиції. Так відомий дослідник шлюбних правовідносин М.Г. Юркевич, вивчаючи питання доцільності представництва при реєстрації шлюбу тих осіб, які не можуть бути присутні на реєстрації особисто, висловлював революційну на той час пропозицію, що для реєстрації шлюбу достатньо вираження взаємної згоди особисто в різних загсах і в різний час. Він однак визнавав, що такі випадки повинні бути винятковими [9, 82-84]. Сьогодні така пропозиція тим більше уявляється недоречною, оскільки СК України не містить імперативної норми щодо місця реєстрації шлюбу.

Підсумовуючи аналіз положення СК України щодо визнання шлюбу недійсним, вважаємо, що доречно нагадати, що розробниця СК України З.В. Ромовська, посилаючись на теорію поділу правових актів, укладених (вчинених) з порушенням вимог закону, на абсолютно недійсні (нікчемні) та відносно недійсні (оспорювані), ставить "правові діагнози" шлюбам, укладеним у супереччю вимогам закону: "шлюб є недійсним"; "шлюб визнається судом недійсним"; "шлюб може бути визнаний судом недійсним" [10, 99]. Такий "діагноз", на нашу думку, є помилковим, а тому ми приєднуємося до висловленої І.В. Жилінковою думки про неможливість "автоматичного" (без рішення суду) визнання недійсності шлюбу, яка на сьогодні існує в законі [11, С.124]. Обґрунтованою уявляється позиція І.В. Жилінкової і Г.М. Свердлова щодо того, що, оскільки шлюб - це не правочин, то й поділ недійсних шлюбів як недійсних правочинів на два види - нікчемні та оспорювані - є недоцільним. Шлюб, який визнаний державою за допомогою акта його реєстрації, може бути скасований лише актом державної влади - судовим рішенням. Тому ніхто без рішення суду не може посилаватися на недійсність шлюбу [11, 124; 12, 59-61].

Іншим аргументом, висловленим І.В. Жилінковою,

є те, що вперше в ч. 1 ст. 21 СК України "надається легальне визначення шлюбу, згідно з яким шлюбом визнається *сімейний союз* жінки та чоловіка. Отже, закон не закріплює концепції договірної природи шлюбу. Якби шлюб визнавався в законі як *договір жінки та чоловіка*, то логічним було б продовження цієї ідеї у можливості існування нікчемних і оспорюваних шлюбів (як договорів). У зв'язку із тим, що шлюб в СК України визнається саме як союз, то введення двох видів недійсних шлюбів суперечить юридичній логіці" [11, 124-125]. Погоджуючись із цим, додамо, що важко уявити собі втілення в ЦК України багатьох існуючих концепцій юридичної особи. Неможливе, на нашу думку, удосконалення правових категорій, соціальних інститутів без серйозних наукових досліджень, наукових теорій і концепцій, однак їх необґрунтоване калькування в нормативно-правові акти щонайменше уявляється нелогічним.

Що ж стосується підстави, закріпленої в ст. 48 СК України, яка дає можливість визнати шлюб неукладеним, то вважаємо, що наше законодавство містить і інші, які формалізують момент укладення шлюбу й недотримання яких дозволяє розглядати шлюб як такий, що не відбувся. Зокрема, відсутність нотаріально засвідченого документа щодо повноважень представника, через якого подається заява про реєстрацію шлюбу, неподання заяви органу державної реєстрації актів цивільного стану документів, що підтверджують припинення попереднього шлюбу, неповідомлення органом державної реєстрації актів цивільного стану, що прийняв заяву про реєстрацію шлюбу, наречених з умовами і порядком державної реєстрації шлюбу, проведення державної реєстрації шлюбу до закінчення одного місяця з дня подання нареченими заяви про державну реєстрацію шлюбу без поважної причини, неподання заяви при реєстрації шлюбу для посвідчення особи нареченої й нареченого паспортних документів тощо. Напевно, відсутність будь-якої з означених вимог, які містяться у СК України та новому Законі "Про державну реєстрацію актів цивільного стану", прийнятому 1 липня 2010 р. [13], може стати підставою для визнання шлюбу недійсним. Відсутність одного з юридичних фактів, які є складовою фактичного складу, відповідно до якого виникає шлюбне правовідношення, ставить під питання правовідповідність шлюбу. І тут ми поділяємо висловлену Г.К. Матвеевим позицію, що шлюб, якщо до нього підходить з правового боку, в кожному випадку є абсолютно конкретним правовідношенням, яке породжує суб'єктивні права й обов'язки. Але правовідношення виникає з відомого юридичного факту, або із сукупності декількох фактів, або з так званого фактичного складу. Шлюб же виникає з таких юридичних фактів: по-перше, добровільна згода на вступ до шлюбу, по-друге, реєстрація цієї згоди у визначених органах, спеціально покликаних для здійснення реєстрації. Ці обставини в сукупності й породжують шлюб як цілісне й складне правовідношення між подружжям [14, 57].

Крім указаних недоліків ст. 48 СК України існують і інші. Зокрема, відсутність у СК України норм щодо правових наслідків визнання шлюбу неукладеним, відсутність у ЦПК України норм щодо процедури визнання шлюбу неукладеним тощо. Однак ці та інші питання визнання шлюбу неукладеним потребують окремого висвітлення.

Визнання шлюбу недійсним і визнання шлюбу неукладеним слугує засобом охорони, захисту й поновлення порушених прав і інтересів осіб, а тому норми СК

Проблеми цивільного та господарського права

України та інші закони, що регулюють ці питання, мають бути відкориговані з урахуванням цих та інших, висловлених нами в інших публікаціях, пропозицій.

Література

1. Кодекс законов об актах гражданского состояния, о семье и опеке: Декрет СНК от июля 1919 г. // Сборник декретов, положений, инструкций и циркуляров Рабоче-Крестьянского правительства УССР в систематизированном виде / Под ред. Одесского Губотюстиции. - Одесса, 1921. - 2-й вып. - С. 45-62.

2. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану: Прийнятий 31 травня 1926 р. на 3-й сесії ВУЦВК 9-го скликання // ЗУ УРСР. - 1926. - № 76-69. - Ст. 440.

3. Матвеев Г.К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР. - К.: Изд. Киевского университета, 1960. - 66 с.

4. О судебной практике по делам о расторжении брака: Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 16 сентября 1949 г. № 12/8-у // Сборник действующих постановлений Пленума Верховного Суда СССР 1924-1957 гг. / Сост. А.И. Апурин, Н.И. Марышева, О.А. Молчанова, Г.Р. Смолицкий, В.П. Чапурский, Х.Б. Шейнина; Под ред. Н.К. Морозова. - М.: Госюриздат, 1958. - 280 с.

5. Об утверждении основ законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье: Закон Союза Советских Социалистических Республик от 27 июня 1968 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. - 1968. - № 27. - Ст. 241.

6. Кодекс законів про шлюб та сім'ю УРСР 1969 р. / Відомості Верховної Ради УРСР. - 1969. - № 26. - Ст. 204.

7. Рясенцев В.А. Семейное право. - М.: Юридическая литература, 1971. - 296 с.

8. Советское семейное право / Под общ. ред. В.Ф. Матвеева, А.А. Пушкина. - К.: Вища школа, 1982. - 224 с.

9. Юркевич Н. Заключение брака по советскому праву / Под ред. В.А. Рясенцева. - Минск: Наука и техника, 1965. - 142 с.

10. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. - 532 с.

11. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. І.В. Жилінкової. - Х.: Ксилон, 2008. - 855 с.

12. Свердлов Г.М. Брак и развод / Отв. ред. В.И. Серебровский - М.; Л.: Издательство АН СССР, 1949. - 147 с.

13. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 1 липня 2010 р. № 2398-VI. - [Електронний ресурс]: <http://zakoni.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2398-17&new=1&p=1280767346901773>.

14. Матвеев Г.К. Советское семейное право: Учебник. - М.: Юридическая литература, 1985. - 208 с.

Труба В.І.

кандидат юридичних наук, доцент, декан економіко-правового факультету, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
Надійшла до редакції 26.02.2011